

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Kasım / November 2024, 23: 79-104

Yusufendizâde ve Vahdet-i Vücûd Risalesi

Mustafa Salih EDİS

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf Anabilim Dalı,
Assistant Professor, Amasya University, Faculty of Theology,
Department of Sufism
Amasya, Turkey
mustafasalihedis@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9726-0495

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Kasım / November 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Sayı / Issue: 23 **Sayfa /Page:** 79-104.

Atıf / Cite as: Edis, Mustafa Salih. “Yusufendizâde ve Vahdet-i Vücûd Risalesi [Yūsufandizādah and His Treatise on Wahdat al-Wujud]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 23 (November 2024): 79-104.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1549210>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yūsufafandīzādah and His Treatise on Wahdat al-Wujud

Abstract

Yūsufafandīzādah Abd al-Allāh Hilmī (d. 1167/1754) was a distinguished scholar from the Ottoman period, known for his vast knowledge, especially in Islamic sciences, where he excelled in areas like Quranic recitation, exegesis, and hadith studies. In addition to his scholarly prominence, Yūsufafandīzādah was noted for his expertise and experience in Sūfism. He wrote poetry under the pseudonym "Hilmī" and completed his Sūfī training under Sheikh Ilyas Sakīzī (d. 1118/1706-7) of the Khalwati order, from whom he received a license to teach. His only known written work on Sūfism, apart from his treatise titled *Vahdet Meselesi* (*The Issue of Unity*) and his correspondence with Niyāzī-i Misrī (d. 1105/1694) is this treatise, which provides insight into his perspective on Sūfism. This work is particularly valuable as it stands as the only available text that reflects his understanding of *wahdat al-wujūd* (Unity of Being), a philosophical concept in Sūfism. This treatise discusses his thoughts on *wahdat al-wujūd* and also serves as a response to contemporary critiques of Sūfism in the Ottoman Empire. An examination of Yūsufafandīzādah's life reveals the influence of significant events of his time, such as the Kadızādah-Sivāsī conflicts. These events were among the pressing issues of the Ottoman agenda, as Sūfism had become a topic of substantial criticism in certain circles. Some groups labeled Sūfism as heretical innovation, leading to intense conflicts between the scholarly circles of madrasas and the Sūfī takkahs. Scholars like Yūsufafandīzādah, who sought to reconcile the divide between Sūfism and madrasa circles, acted as mediators, leveraging their scholarly credentials to bridge the gap. Although he came from a madrasa background, Yūsufafandīzādah's endorsement of *wahdat al-wujūd*—a highly debated Sūfī concept—set him apart within the Ottoman scholarly community. In his treatise, Yūsufafandīzādah emphasizes that *wahdat al-wujūd* is a concept not easily comprehended by the masses and can only be truly understood by those referred to as "the people of truth," individuals who have attained spiritual maturity. This perspective underscores the importance of learning directly from qualified individuals, much like the practice in Quranic sciences where one learns from a *fem-i muhsin* (a skilled and virtuous teacher). His insistence on experiential transmission highlights the necessity of understanding Sūfī knowledge through lived experience. He asserts that only the learned can grasp *wahdat al-wujūd*, and any misunderstandings stem from a lack of comprehensive knowledge on the

matter. In presenting his views, he draws on the thoughts of Niyāzī-i Mīsrī, with whom he corresponded. Niyāzī-i Mīsrī had faced exile due to his opposition to prohibitions on practices like *dhikr* and *sama'* ceremonies. Yūsufafandīzādah's use of Niyāzī-i Mīsrī's ideas to support his points demonstrates both his affinity for Sūfism and his stance against the critiques of Sūfī communities of his time. This adherence to his beliefs, even in a brief treatise, reflects his unwavering commitment to his convictions. In this regard, Niyāzī-i Mīsrī's verse, "Whatever you look upon, know that it reveals the mystery of the Divine," is included as a profound articulation of the metaphysical basis of *wahdat al-wujūd*.

Keywords: Sufism, Wahdat al-Wujud, Tawhid, Yūsufafandīzādah, Kadīzādah-Sivāsī .

Yusufefendizâde ve Vahdet-i Vücûd Risalesi

Öz

Yusufefendizâde Abdullah Hilmi; Osmanlı döneminde yaşamış, ilmi birikimiyle öne çıkan bir alimdir. Özellikle İslâmî ilimlerde; kıraat, tefsir ve hadis alanlarında övgüye mazhar bir âlim olarak tanınan Yusufefendizâde, aynı zamanda tasavvufî deneyim ve bilgisiyle dikkat çeken bir şahsiyettir. Aynı zamanda o, "Hilmî" mahlasıyla şiirler yazmış ve Halvetî tarikatından Şeyh İlyâs Sakîzî'den (öl. 1118/1706-7) seyrü sülûkünü tamamlayarak icazet almıştır. Onun tasavvuf hakkında *Vahdet Meselesi* başlıklı risalesi ve Niyâzi-î Mīsrî (öl. 1105/1694) ile yazışmaları dışında konuyla ilgili bir yazısı bulunmamaktadır. Nitekim yazışmaların içeriği hakkında bilgi ya da mektubun kendisine rastlanılmamıştır. Bu yönüyle *Vahdet Meselesi* risalesi onun tasavvufa bakış açısını sunan tek eseri olmasıyla önem arz etmektedir. Bahse konu olan risale, vahdet-i vücûd konusundaki düşüncelerini içermekte aynı zamanda Osmanlı'da tasavvufa yönelik eleştirilere yanıt niteliği taşımaktadır. Yusufefendizâde'nin hayatı incelediğinde, dönemin etkili olaylarından biri olan Kadīzâde-Sivāsî çatışmalarının ona tesiri gözlemlenebilmektedir. Bu olaylar, Osmanlı'da tasavvufun yaygın bir eleştiri konusu olduğundan dolayı gündemi etkileyen meselelerden biri olmuştur. Bazı çevrelerde tasavvufun bidat ve sapkınlık olarak değerlendirilmesi medrese ve tekke çevrelerinde ciddi çatışmalara yol açmıştır. Bu dönemde, tasavvufu medrese arasındaki keskin ayrımları uzlaştırmaya çalışan Yusufefendizâde gibi âlimler, ilmi müktesebatları sayesinde iki kesim arasında köprü görevi üstlenmiştir. Bilhassa medrese geçmişine rağmen

Yusufefendizâde'nin vahdet-i vücûd gibi tartışmalı bir tasavvufî görüşü desteklemesi, onu Osmanlı'daki medrese ulemâsı arasında özel bir konuma yerleştirmektedir.

Yusufefendizâde, risâlesinde vahdet-i vücûd anlayışını geniş kitlelerin kolayca kavrayamayacağına, bu bilginin sadece "hakikat ehli" olarak bilinen, manevi olgunlaşmayı tamamlamış kişilerce anlaşılabilmesine dikkat çekmektedir. Onun bu düşüncesi, Kıraat ilmi geleneğinde fem-i muhsin (doğru aktaran kimse) kişilerden doğrudan ders almanın önemine olduğu gibi hem ehlerden alınması hem de gözetim altında uygulanması gerektiğine dair de vurgu ihtiva etmektedir. Böylece tasavvufî bilgilerin hâlin yaşanması suretiyle doğru bir şekilde aktarılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bu nedenle vahdet-i vücûdun doğrudan tahkik ehli tarafından anlaşılması gerektiğini vurgulamış, yanlış anlaşılmanın ise bilgi eksikliğinden kaynaklandığını belirtmiştir. Yusufefendizâde'nin vahdet-i vücûda dair görüşlerini ortaya koyarken Niyâzî-i Mısırî'den alıntı yapması, onunla olan yazışmaları, düşüncelerinin şekillenmesinde Niyâzî-i Mısırî'nin etkisini göstermektedir. Niyâzî-i Mısırî, zikir ve sema mukabelesinin yasaklanmasına karşı çıkmış ve bu görüşlerinden ötürü yönetim tarafından sürgüne gönderilmiştir. Yusufefendizâde'nin bu risalede Niyâzî-i Mısırî'den iktibasla konuyu delillendirmesi, onun tasavvufa olan yakınlığını ve yaşadığı dönemin tasavvuf ehline yönelik eleştirilere karşı duruşunu açıkça göstermektedir. Bu durum, Yusufefendizâde'nin inançları uğruna tavizsiz bir tutum sergilediğini kısa bir risaleyle de olsa yansıtmaktadır. Bu yönüyle Niyâzî-i Mısırî'nin "*Her neye baksa gözüñ, bil sırr-ı Sübhân 'andadır.*" beyti, vahdet-i vücûd anlayışının metafizik temellerini ortaya koyan önemli bir ifade olarak risalede yer bulmaktadır.

Yusufefendizâde'nin risalesindeki vahdet-i vücûd kavramı, Allah'ın "mutlak" varlık olduğu ve tüm evrenin O'nun tecellilerinden ibaret "mukayyed" varlık düşüncesini tarif etmektedir. Bu yönüyle o, evrende görülen tüm varlıkların aslında Allah'ın birer yansıması ve mevcudatı şeklinde tanımlamaktadır. Bu yansımalar, mutlak varlık olan Allah'ın zatını değil, yalnızca tecellileri ile olan bir durumu ihtiva etmektedir. Bu nedenle Yusufefendizâde, Allah'ın tüm noksanlıklardan ve yaratılmışlara ait sınırlamalardan münezzeh olduğunu da belirtmektedir. Yusufefendizâde'ye göre Allah'ın mutlak varlığını kavramak ve varlıkların fânî doğasını idrak etmek, yalnızca muhakkiklerin ulaşabileceği bir hakikattir. Vahdet-i vücûdun anlamını kavramanın zorluğu, bu konuda yanlış

anlaşılmalarmın da önünü açmıştır. Ona göre bu konudaki yanlış anlamaların en büyük nedeni, bu hâlin/nazariyenin sadece yüzeysel bilgiyle anlaşılmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan Yusufefendizâde, risalesinde Allah ve mahlukatın arasındaki ilişkiyi açıklamak için “ayna ve gölge” metaforlarını kullanmaktadır. Allah ve yaratılmışlar arasında bir ittihad ya da hulûl ilişkisinin bulunmadığını vurgulamaktadır. Yusufefendizâde’nin tasavvufa dair muayyen risale dışında başka yazısının bulunmaması, onun tasavvufa bakış açısı ve tasavvuf hakkındaki görüşlerinin de anılmasını sınırlamıştır. Bu vesileyle bu çalışmada onun kısaca hayatına, bir medreseli olarak tasavvuf ile ilişkisine, Kadızâde-Sivâsî olaylarının dönemine yansıyan sonuçlarına, yazdığı risalenin incelenmesine ve nüsha tanıtımına yer verilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Tasavvuf, Vahdet-i vücûd, Tevhid, Yusufefendizâde, Kadızâde-Sivâsî.

Giriş

Yusufefendizâde; Halvetî şeyhlerinden Şeyh İlyâs Sakızî’de (öl. 1118/1706-7) seyrü sülûkunu tamamlamış, hilafet almış ve pek çok sûfiye ders vermiş bir alimdir.¹ Ancak İslâmî ilimlerin genelinde malumat sahibi olan ve otorite kabul edilen Yusufefendizâde’nin tasavvuf hakkında kısa açıklaması dışında tasavvufa dair bir yazısı bulunmamaktadır. Tasavvufi yaşamına dair sınırlı bilgi edindiğimiz müellifin tasavvuf hakkındaki çalışmasının önemi ise allâme olarak vasıflandırılabilir bir şahsiyetin tasavvufun tartışmalı konularından vahdet-i vücûda dair yaptığı yorumdur.

Yaşadığı yüzyıla kalıntıları sirayet eden Kadızâde-Sivâsî olayları, tasavvufun genellemeci bir yaklaşımla bidat ve sapkınlıkla itham edilmesine yol açmıştır ki birçok Osmanlı ulemâsı bu konu hakkında konuşmaktan imtina etmiş ve sükûtu tercih etmiştir. Medrese geçmişi bulunan Yusufefendizâde’nin bu konuda yaptığı yorum hem kendisinin tasavvufa yaklaşımı adına hem de tasavvuf erbabı için önem arz etmektedir. Diğer yandan yazmış olduğu risaledeki detaylar onun alelade kaleme aldığı kısa bir risale olmadığını da kanıtlar niteliktedir. Kıraat

¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, thk. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/472.

ilmine yaklaşımında ön plana çıkan fem-i muhsîn kimselerden müşâfeheye verdiği önem, bazı ilimlerin gözetim altında alınması hususuna da katkı sunmaktadır. Bu yönüyle o vahdet-i vücûdun da hakikat ehli kimselerden tahsil edilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.²

Yusufefendizâde'nin Niyâzî-i Mısırî (öl. 1105/1694) ile mektuplaşması ve vahdet-i vücûd hakkında görüşlerini yansıttığı eserde Niyâzî-i Mısırî'yi zikretmesi, ondan iktibasla "*Her neye baksa gözüñ, bil sırr-ı Sübhân andadır.*"³ beytine yer vermesi onun hem Niyâzî-i Mısırî'ye hem de tasavvufa yakınlığını gösteren emarelerdendir. Niyâzî-i Mısırî, "Yasağ-ı Bed" (1077/1666) adıyla tarih atılan süreçte zikrin ve semânın sınırlandırılmasına⁴ rağmen bu konudaki görüşlerini yüreklilikle ifade eden ve aynı zamanda görüşleri ve kendisine nispet edilen görüşler yüzünden de sürgün edilmiş bir sûfidir. Ancak Yusufefendizâde her şeye rağmen onun gibi bir sûfî ile iletişimde kalarak arkasında durduğuna işaret etmektedir. Bu yönüyle Yusufefendizâde tepki ve desteği hususunda sükûtu tercih etmeyen bir kişiliğe sahiptir.⁵ Bu yaklaşımı risalelerine de yansıyan Yusufefendizâde, aynı zamanda birleştirici ve uzlaştırıcı bakış açısına da sahiptir. Toplumsal çalkantılarla dolu bir dönemde yaşayan Yusufefendizâde ilmi yaklaşımıyla topluma rehberlik etmiştir.

Bu makale; tasavvuf özelinde Yusufefendizâde'nin bakış açısının incelenmesi ve değerlendirmesine ayrılmıştır. Birçok esere konu olması hasebiyle hayatına kısaca yer verilmiş olup genel itibariyle onun bakış

² Abdullah Hilmi Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ankara: Milli Kütüphane, Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64a-64b; Abdullah Hilmi Yusufefendizâde, *Risâle fi ecvibetî'l-mesâil mimmâ yetealleku bi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Blm, 68/4), 29a; Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler Ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1/19 (Haziran 2019), 68.

³ Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64b; Niyazi-i Mısri, Mehmed b. Soğacızade Ali Çelebi el-Malati, *Divan* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, OE_Yz_001018), 12a.

⁴ Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2015), 5/77; Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1983), 168; Mustafa Aşkar, *Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 1998), 106.

⁵ "Dad" harfinin kullanımı ya da şâz kıraatlerin yaygınlaşmasına karşı yaklaşımını her iki mesele için de ayrı risaleler yazarak beyan etmiştir. Ayrıca bk. Gökdemir, "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler Ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi", 68.

açısının şekillenmesinde dönemine yansıyan önemli hadiseler ve sûfilere yer verilmiştir. Akabinde nüsha tanıtımına yer ayrılmış olup orijinal nüsha örneği, Osmanlıca yazımı, transkripsiyonel metni ve sadeleştirilmiş metnine yer verilmiştir. Ayrıca Yūsufefendizâde'nin *Vahdet Meselesi* başlıklı risalesinin vahdet-i vücûd özelinde olması hasebiyle vahdet-i vücûd ile temsilcilerine yer verilmiş; bahse konu olan yerlerin muhteva analizi yapılmış ve sonuçlandırılmıştır.

1. Yūsufefendizâde ve Dönemine Yansıyan Tasavvufî Hayata Kısa Bir Bakış

17. yüzyılın son çeyreği ve 18. yüzyılın ortalarına tanıklık eden Osmanlı dönemi müellif ve müderrislerinden Yūsufefendizâde, Amasya'nın meşhur şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Tam adı Yūsuf b. Abdurrahman olup nisbeleri ise alfabetik olarak el-Ahıskavî, el-Amasî, el-İstanbulî, er-Rûmî'dir. Nereli ile olduğu hakkındaki tartışmalar özellikle Amasya ve İstanbul arasında bir belirsizliğe sebebiyet vermektedir. Ailesinin Amasya kökenli olması ve babasının Yūsufefendizâde henüz on dokuz yaşındayken (1099 Recep) İstanbul'a yerleşmesi malumatı onun Amasyalı olduğuna dair kanaatleri desteklemektedir. Ancak İstanbul'da doğmuş olabileceği ve/veya burada uzun yıllar ikameti yönündeki malumatlar kendisinin İstanbullu olarak kabul edilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu ikili aidiyet izlenimi Yūsufefendizâde'nin nereli olduğu hususunda belirgin bir görüş birliğine varılmasını güçlendirirken her iki taraftan da kabul edildiğine işaret etmektedir. Yine aynı şekilde doğum tarihi hakkında da ihtilaflar mevcuttur ki kaynaklarda 1080/1669⁶ ya da 1085/1674⁷ tarihleri yer almaktadır. Yūsufefendizâde İstanbul'da vefat etmiş ve babası ile dedesinin bulunduğu kabrinin yanına 1167/1754 yılında defnedilmiştir.⁸

⁶ Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar, *Amasya Tarihi*, haz. Eyüp Baş, Fatih Koca, Turan Açık, İbrahim Serbestoğlu, Safi Arpağuş, Ahmet Hakkı Turabi, ed. Songül Keçeci Kurt vd. (Amasya: Amasya Belediye Kültür Yayınları, 2022), 9-12/67.

⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/471.

⁸ Vefatı için "Medfenin nûr ide Abdullah Efendi'nin kadir 1167" Müstakîmzâde Süleyman Sadullah Efendi tarafından belirtilirken yine o dönemde "tüvüffiye allâmetü'z-zemân" ile de hem onun ilmi kişiliği hem de vefat tarihi beyan edilmiştir. Süleyman Saadeddin Efendi Müstakîmzâde, *Tuhfe-i hattâtîn* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 282; Yasar, *Amasya Tarihi*, 9-12/67-68.

Kur'ân-ı Kerîm ile hemhal olan Yusufefendizâde'nin babası Muhammed Efendi ve dedesi de kıraat ilmiyle meşhur zatlardandır. Kur'ân-ı Kerim hıfzı akabinde babasından da kıraat ilmini tahsil etmesi onun hayatındaki önemli bir basamaktır. İlmi müktesebatının genişlemesiyle birlikte farklı disiplinler ile beraber de anılmıştır. Kıraat ilminden dolayı "Şeyhu'l-Kurrâ, Yegâne-i Devran, Reîsü'l-Kurrâ"; tefsir ilminden dolayı "Tâcü'l-müfessirîn"; hadis ilminden dolayı "umdetü'l-muhaddisîn ve şeyhü'l-muhaddisîn" vasıflarıyla anılmıştır.⁹ Çorlulu Ali Paşa sadrazamlığında Sarayı Hümayun hocalığı tevdi edilmiş, sarayın yanı sıra camii ve medreselerde de yarım asrı aşkın dersler vermiştir.¹⁰

Yusufefendizâde; Halveti şeyhlerden Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî şubesinin eşrafından Şeyh İlyâs Sakızî'ye (öl. 1118/1706) intisap etmiştir.¹¹ Kendisinin tarikat usulünü takip ettiği ve seyrü sülûkunu tamamladıktan sonra şeyhinden icâzet aldığı bilinmektedir. Halvetî usulünün yanı sıra Nakşibendi usulüne dair *Mektubât* okuttuğu da kaynaklarda zikredilen hususlar arasındadır.¹² Yusufefendizâde'nin pek çok öğrencisi bulunup ehl-i tarîka mensup meşhurlar arasında Nakşibendî Müceddidî Şeyhi Mehmed Sâdik Erzincânî, Arabacılar ocağı şeyhi İbrâhim er-Rûmî (1189/1775) ve Mehmet Emin Tokâdî müntesibi Nakşibendî Müceddidî halifesi Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'i zikretmek mümkündür.¹³ Dönemin tasavvufî yaşamını etkileyen Kadızâde-Sivâsî olayları, Niyâzî-i Mısırî'nin sürgünü ve vahdet-i vücûd düşüncesi, Yusufefendizâde'nin yakînen tecrübe ettiği tasavvufa yaklaşımını anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

Kadızâde-Sivâsî olayları fikri tartışmalar ile başlamış, halka kürsüden edilen vaazlar şikâyetlere dönüşmüştür. Bu süreçte fikri takip eden hocalar ile süreç ilmî devam ederken halkın da dahil edilmesiyle fiili mukavemete dönüşmüştür. Yaşanan bu olayların uzamasında ise bir yönüyle ilmî amaca hizmet eden tartışmalar, diğer yönüyle fetvaların

⁹ Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2015), 4/240.

¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/471-472; Yasar, *Amasya Tarihi*, 9-12/68.

¹¹ Müstakimzâde, *Tuhfe-i hattâtîn*, 281-282; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/472.

¹² Müstakimzâde, *Tuhfe-i hattâtîn*, 282.

¹³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/361.

fermana hizmet ettirilerek bürokrasiden istifade etme düşüncesi etkili olmuştur. Nitekim fermanla yasaklanan unsurların fetva ile bazı vaizlerce desteklenmesi muayyen mevkilere atamaları hızlandırmıştır.¹⁴ Hal böyle olunca saraydaki nüfuzları artan bazı Kadızâdeliler infaz ve sürgünlere yön verebilir hale de gelmiştir.¹⁵

Olayların başlangıcına bakıldığında Sultan IV. Murad döneminde vaiz Kadızâde Mehmed Efendi (öl. 1045/1635) ile Halvetî şeyhi Abdülmecid Sivâsî'nin (öl. 1049/1639) vaazları başlangıç noktasını oluşturmaktadır. "Eşyanın tesbihi hâl ile mi yoksa kâl ile midir?"¹⁶ gibi soruların cevabı vaaz kürsülerinden sultan huzurlarına kadar aranmış ve fikri boyutta kısa bir süre seyretmiştir. Zaman ilerledikçe vaiz Üstüvânî Mehmed Efendi (öl. 1072/1661) ile Halvetiyye şeyhi Abdülehad Nûrî (öl.1061/1651) arasında devam eden reddiyeler, bu evrede vaizler tarafından fiili saldırılara ve sürgünlere dönüşmüştür. Olayların şiddetlenmesi ise vaiz Mehmed Vâni (öl. 1096/1685) ile şeyh Niyâzî-i Mısırî dönemine rastlamaktadır. Yapılan tartışmalarda haklı çıkıp sultanların dahi tebriklerini kazanmalarına rağmen tasavvuf erbabı olması hasebiyle Sivâsîler bir bahane ile sürgün edilmişlerdir. Şemseddin Sivâsî (öl. 1006/1597), İsmâil Rusûhî Ankaravî (öl. 1041/1631) ve Niyâzî-i Mısırî'nin sürgünlerini bu minvalde değerlendirmek dönemin tasavvufa bakış

¹⁴ Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, 162; Osman Türer, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 38-39.

¹⁵ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târîhi*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967), VI/2720; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954), III/1/370.

¹⁶ Padişahın huzurunda yapılan tartışmada ulemâdan bazıları hakem tayin edilmiş, ayetler ve hadis delil getirilmiş, tefsir, mantık ve belagat yönüyle değerlendirilmiştir. "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız." (el-İsrâ 17/44) ayeti delil getirilip Kadızâde tarafından Sivâsî'nin savunduğu eşyanın tesbihini bazı müridanın duyduğunu iddiası üzerine Kadızâde tekfir etmiştir. Sivâsî'nin ise bu ayetin kafilere hitap ettiğini "Âmm olduğu takdirce, selb-i umûmdur; umûm-ı selb değildir." Sözüyle bazılarının işitip anlamamalarının genele teşmil edilmemesi gerektiği bu bağlamda bazılarının işitip anlayacakları doğrultusunda savunmuştur. Hakemlerin de tasdiki ile Sivâsî haklı bulunarak küfürle ithamdan tecrid edilmiş, Kadızâde için tecdîd-i imanı söz konusu olmuştur. Mehmed Nazmî Efendi, *Hediyetü'l-İhvân (Osmanlılarda Tasavvufi Hayat-Halvetilik Örneği)*, thk. Osman Türer (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 459-461.

açısını belli oranda yansıtmaktadır.¹⁷ Şiddetlenen olaylar ise devlet erkânının Kadızâdelilere ceza verip bir kısmını sürgün etmesiyle ara ara duraksamıştır. Buldukları ilk fırsatta tasavvuf erbabına yüklenmeye devam etmiş, hatta zikrin yasaklanması gibi girişimlerde bulunmuşlardır.¹⁸ Yusufefendizâde'nin yaşadığı dönem ise fiili teşebbüslere ve olayların bastırılması evresine tekabül etmektedir. "Yasağ-ı bed" ismi ile tarih atılan 1077/1666 yılında zikrin yasaklanması "nağme" ismiyle tarih atılan 1095/1684 yılında kaldırılmıştır. Yasağın kaldırılmasında Niyâzî-i Mısırî'nin Ayasofya-i Kebir Camii'nde padişahın da bulunduğu esnada zikir, semâ ve devranın fazileti hakkında vaazı etkili olmuştur. Öyle ki henüz vaaz bitmeden yasağın kaldırıldığı haberi Niyâzî-i Mısırî'ye iletilmiştir.¹⁹ Bu yönüyle Yusufefendizâde'nin öğrencisi Müstakimzâde dönemine damga vuran Niyâzî-i Mısırî ile yazışmaları dikkat çekmektedir.²⁰ Niyâzî-i Mısırî'nin vefatı düşünüldüğünde Yusufefendizâde ile yazışmaları yirmi dört yaş ve altına denk gelmektedir ki bu da uzun soluklu bir yazışma olmadığını göstermektedir. Diğer yandan Yusufefendizâde'nin *Vahdet risâlesi*'nde ona yer vermesi o dönemde yaşananlara rağmen ona desteğini ve teveccühünü göstermektedir.

2. Nüsha Tanıtımı, Transkripsiyonel Yazımı ve Sadeleştirilmiş Metin

Eserin telif tarihi, sebebi, süreci ve kaynakları hususunda net bir delil bulunmamaktadır. Ancak eserin Abdullah Hilmi'ye aidiyeti metnin altında el-Fakir Abdullah tarafından tahrir edildiği ve "Yusufzâde" olarak bilinen nisbesi yer almaktadır. Risalenin hazırlanmasında kendisine yöneltilen sorular arasında vahdet-i vücûd meselesinin bulunması yüksek

¹⁷ İsmail Rusuhi Ankaravî, *Mecmûatu'l-letâif ve ma'mûretu'l-maârif* (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1289), 226; Erhan Yetik, *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: İşaret, 1992), 57; İbrahim Baz, *Kadızedeliler Sivasiler Tartışması* (Ankara: Otto Yayınları, 2019).

¹⁸ Joseph von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi (1066-1086) (1656-1676)*, çev. Mehmet Ata (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947), XI/10; Mihail Dimitri Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople* (Paris, 1983), 135; Mustafa Salih Edis, "Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087-1676)'nın Tasavvuf Ehline Yaklaşımı", *Külliyat: Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 11 (2020), 95-97.

¹⁹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2015, 5/77; Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, 168; Aşkar, *Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı*, 106.

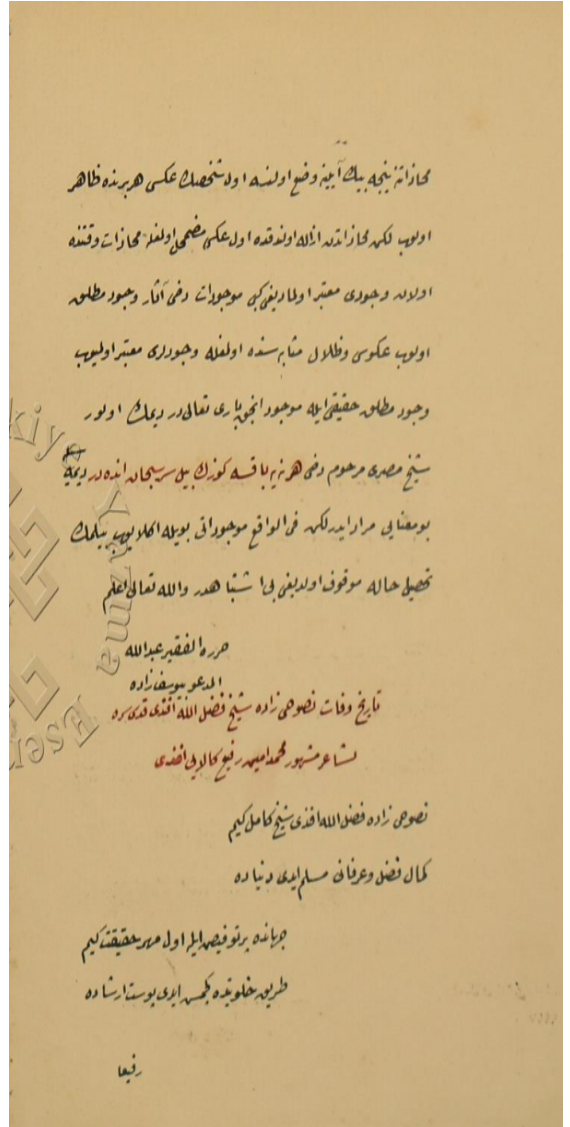
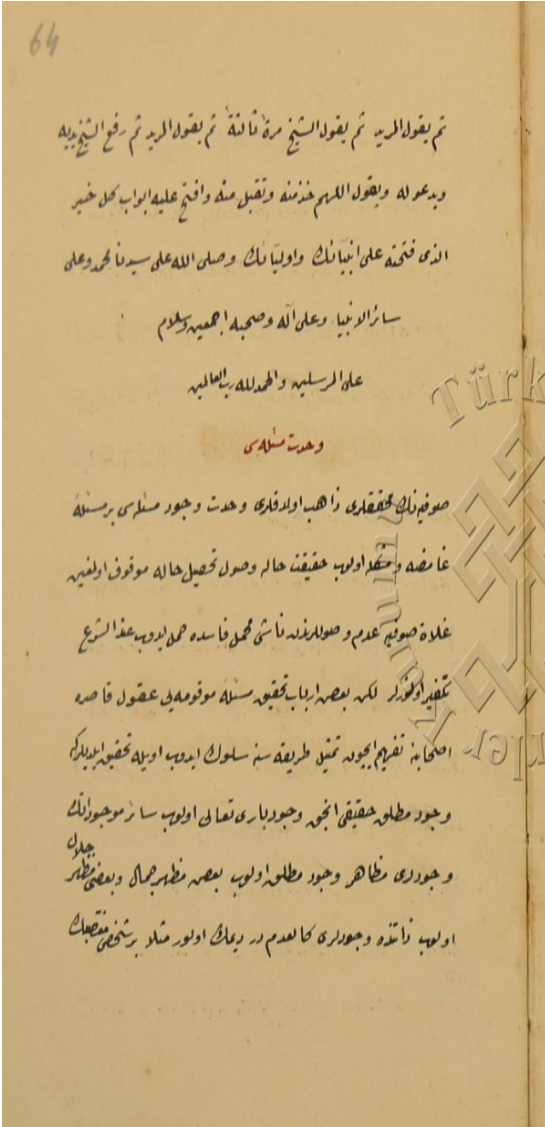
²⁰ Müstakimzâde, *Tuhfe-i hattâtîn*, 282.

ihtimal dahilindedir. Nitekim tasavvufun lehte ve aleyhte gündeminde kalan vahdet-i vücûd meselesinin çağına damga vuran Abdullah Hilmi Efendi'ye sorulması, özellikle ilmi müktesebatından dolayı onun tartışmalı meseleler hakkındaki görüşleri, meraklıları tarafından da öğrenilmek istenmiş olabilir. O bu konuyu çok detaylandırmadan az ve öz bir şekilde ifade etmekte, Niyâzî-i Mısırî'yi referans göstererek gerek o çağda ona karşı bakış açısı bu konuya müspet bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.

Türkiye'de kütüphaneler arası yapılan araştırma sonucunda çalışmanın farklı bir nüshası ile karşılaşılmamış olup adı geçen eser yüz bir varaklı bir kitabın içinde iki varaktır. Millet Kütüphanesi'nde Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu 01104/7 numaralı kayıta yer almaktadır. Müstensihi Hazîne-i Celîle-i Mâliyye Kâtiblerinden es-Seyyid Şükrî Efendi olup, İstinsah tarihi 1291 olup tasnif numarası ve konusu "297.711 / Vahdet-i Vücûd" şeklinde yer almaktadır. Eserin fiziksel özellikleri 64a-65b yaprak, 15 sütun, 229x176-155x95 mm boyutlarında, Rik'a hattıyla Osmanlıca yazılmıştır.²¹ Başlığı günümüzde verilen isme benzer olup eserde "Vahdet Meselesi" başlığı altında kaleme alınmıştır.

²¹ Yazma Eserler Kurumu (YEK), "Vahdet-i Vücûd Risâlesi, "وحدت وجود رساله سى" (Erişim 03.09.2024).

2.1. Orjinal Metin

Milli Kütüphane, Ali Emiri Şerhiye Koleksiyonu, 01104/7 (64a-64b)

2.2. Osmanlıca Metni

وحدة مسئله سی

صوفیه نك محققلری ذاهب اولدقلری وحدت وجود مسئله سی بر مسئله غامضه و مشكله اولوب حقیقت حاله وصول تحصیل حاله موقوف اولمغین غلاة صوفیة عدم وصولریندن ناشی محمل فاسده حمل ایدوب عند الشرع تکفیر اولنورلر لکن بعض ارباب تحقیق مسئله موقومه بی عقول قاصره اصحابنه تفهیم ایجون تمثیل طریقه سنه سلوک ایدوب اوله تحقیق ایلدیلر که وجود مطلق حقیقی آنجق وجود باری تعالی اولوب سائر موجوداتک وجدولری مظاهر وجود مطلق اولوب بعض مظهر جمال و بعضی مظهر جلال اولوب زاتنده وجدولری کالعدمدر دئمک اولور مثلا بر شخص معتصبن محازاته نیجه بیک آیینه وضع اولنسه اول شخصیک عکسی هر برینده ظاهر اولوب لکن محازاتندن ازاله اولوندقده اول عکسی مضمحل اولمغله محازات وقتنده اولان وجودی معتبر اولمادیغی کی موجودات دخی آثار وجود مطلق اولوب عکوس وظلال مثابه سنده اولمغله وجدولری معتبر اولمیوب وجود مطلق حقیقی ایله موجود آنجق باری تعالی در دئمک اولور. شیخ مصری مرحوم دخی هر نهیه باقسه کوزک بیل سرسبحان اندهدر دئمسه سیله بو معنایی مراد ایدر لکن فی الواقع موجوداتی بویله آکلایوب بیلیمک تحصیل حاله موقوف اولدیغی بی ایشتباهدر والله تعالی أعلم.

حرره الفقیر عبد الله المدعو بیوسف زاده

2.3. Transkripsiyonel Metin

(64a) *Vahdet Mes'elesi*

Şūfiyye'nin muḥakkıqları zāhib oldıqları “vaḥdet-i vücūd” mes'elesi bir mes'ele-i gāmıza ve müşkile olub ḥaḳıkat-i ḥāle vuşūl, taḥşil-i ḥāle mevḳūf olmağın gūlāt-ı şūfiyye 'adem-i vuşūllarından nāşī maḥmel-i fāsīde ḥamlidüb 'inde-ş-şer' tekfır olunurlar. Lākin ba'zı erbāb-ı taḥkik mes'ele-i mevḳūme'yi 'uḳūl-i ḳāşıra aşḥābına tefhīm için temsıl-i tarıḳasına sūlūk idüb öyle taḥkik eylediler ki “Vücūd-i muḥlak-i ḥaḳikī ancak vücūd-i Bārī Te'ālā olup sāir mevcūdātın vücūdları mazāhir-i vücūd-i muḥlak olup ba'zı maḥzar-i cemāl ve ba'zı maḥzar-i celāl olup zātında vücūdları ke'l-'ademdir.” demek olur. Meselā bir şahsı müğtasıbın (64b) muḥāzātına nice bin āyine vaḳ' olunsa ol şahsın 'aksi her birinde zāhir olup lākin muḥāzātından izāle olundıḳda ol 'aksı muḥmaḥil olmağla muḥāzāt vaḳtinde olan vücūdu mu'teber olmadıḳı gibi mevcūdāt daḥī 'āsār-i vücūd-i muḥlaḳa olub 'uḳūs ve zılāl mesābesinde olmağla vücūdları mu'teber olmayub “Vücūd-i muḥlaḳa-i ḥaḳikī ile mevcūd ancak Bārī Te'ālā'dır.” demek olur. Şeyḫ-i Mısrī merḥūm daḥī “Her neye baksa gözüñ, bil sırr-ı Sübhān andadır.” demesiyle bu ma'nāyı murād ider. Lākin fi'l-vaḳī mevcūdātı böyle 'anlayub bilmek taḥşil-i ḥāle mevḳūf oldıḳı bi'ıştibāhdır. Va'llāhu Te'ālā a'lem.

Ḥarrerahu el-Fakîr ‘Abdullâh el-Med’ûv bi-Yûsufzâde

2.4. Sadeleştirilmiş Metin

(64a) Vahdet Meselesi

Sûfîlerin muhakkik olanları "vahdet-i vücûd" meselesini derin ve karmaşık görmüş, o hâlin hakikatine erişmek ve hali tahsil etmek gerekliliğinden, sûfîlerin aşırılığa kaçmaları bu derin bilgiye (hakikate) ulaşamadıkları için yanlış sonuçlar çıkarmış ve dini ölçülere (şeriata) göre yanlış anlamlar yükledikleri gerekçesiyle tekfir edilmişlerdir. Ancak bazı muhakkikler bu tartışmalı meseleyi sınırlı akıllara açıklamak için sembolik anlatım yolunu tercih etmişlerdir. Ortaya koydukları mesele "Gerçek mutlak vücûd yalnızca diğer tüm mevcudatından (mahlûkatından) Bârî (Allah) Teâlâ'dır. Diğer varlıkların tümü ise Mutlak varlığın mazharlarıdır. Varlıkların bazıları Allah'ın Cemâl ve bazıları Celâl mazharı (tezahürü) olup haddi zatında yok gibidir." hükmündedir. Örneğin bir kimsenin (64b) etrafına binlerce ayna yerleştirildiğinde o duran kimsenin akseden görüntüsü her aynada görünür. Ancak aynadaki yansımanın zatı çekildiğinde yansıma da kaybolur. Aynalara zuhur eden varlığın aynadaki eserine itibar edilmediği gibi tüm mevcudat mutlak olan Allah'ın yansıması ve gölgesi gibidir. Bundan dolayı (mevcudatın) varlıkları kendinden değildir. "Gerçek mutlak varlık varlığı kendinden olan Bârî (Allah) Teâlâ'dır." demek gerekir. Merhûm Şeyh (Niyâzî-i) Mısırî: "Her neye baksa gözüñ, bil sırr-ı Sübhân 'andadır." sözüyle de bu anlamı kasteder. Ancak hakikatte varlıkları bu haliyle anlayıp tahsil etmenin (bilmenin) hali elde etmeye bağlı olduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. Allah en doğrusunu bilir.

Tahrir sahibi: Yusufzâde adıyla anılan el-Fakir Abdullah.

3. Yusufefendizâde'nin "Vahdet Meselesi" Risalesi ve Vahdeti Vücûd Hakkındaki Görüşleri (Muhteva Analizi)

Vahdet-i vücûd kavramının sistemleşmesindeki süreç tasavvuf tarihi ile aynı süreci paylaşmaktadır. Bu hâlin/nazariyenin gelişiminde rol alan amiller aşkın tecrübeyi kümülatif bir şekilde yansıtarak ifade bulmaktadır. Vahdet-i vücûda dair sürecin gelişimi muhabbetullah, sekr/fena, cem, nûr-u Muhammedî, insan-ı kâmil, vecd, hatm-i velâyet gibi konular, bu tecrübeye nail olanlar üzerinden ortaya konulması ve

nazari temellendirmeler ile sağlanmıştır. Bu yönüyle nazariyenin gelişim sürecinde içine ilk dönem sūfîlerinden Amir b. Abdulkays (öl. 45/665), Rabiyatu'l-Adeviyye (öl. 185/801), Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 261/875), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/910), Sehl b. Abdullah et-Türsterî (öl. 283/896), Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922) ve Hakîm et-Tirmizî (öl. 320/932) gibi isimleri alan geniş bir birikim vardır. Diğer yandan bu anlayışın sistemleşmesi ve temellendirilmesi hususunda İbnü'l-Fârız (öl. 632/1235), İbnü'l-Arabî ve Sadreddîn Konevî önemli adımlar atmışlardır. Bu adımlar arasında İbnü'l-Arabî hal yönünden temellendirirken Sadreddin Konevî ise metafizik alanın temellendirilebilir bir parçası olarak yorumlamıştır.²² Mevlânâ (öl. 672/1273), Molla Câmî (öl. 898/1492), Afîfüddîn et-Tilimsânî (öl. 690/1291), Fahreddîn Irakî (öl. 688/1289), Abdulkerîm el-Cîlî (öl. 832/1428) gibi şahsiyetler anlaşılması için farklı veçheleriyle ifade ederken bölgesel olarak bu dağılım anlamak ve anlamlandırmak için devam etmiştir. Osmanlı dönemine bakıldığında ise ehl-i tarîk ulemânın birçoğu vahdet-i vücûda dair açıklamada bulunmuş, risale ve şerhler yazmıştır. Molla Fenârî (öl. 834/1431), İsmâil Rusûhî Ankaravî, Abdullah Bosnevî (öl. 1054/1644), Osman Fazlı Atpazârî ve Niyâzî-i Mısırî nesir ya da nazım konusunda eserler vermiş önemli şahsiyetlerdir.²³ Vahdet-i vücûd bu yönüyle içine birçok ismi alan büyük bir geleneğe sahip ve etkileşim alanı da geniş entelektüel ekol ve okul olarak da tanımlanmaktadır. Bu görüş/tecrübe aynı zamanda ontolojik olarak ilahiyat, kozmoloji, antropoloji gibi alanlarda gündeme gelirken ayrıca nübüvvet, velayet, varoluşsal, ahlaki ve epistemolojik meseleleri de yakından ilgilendiren argümanlar geliştirmiştir.²⁴

Vahdet-i vücûd nazariyesinin gelişiminde ve ulemâ arasında sıkça gündeme gelmesindeki sebeplerden biri de yapılan eleştiriler olup yazılan reddiyeler şerhleri de belli oranda artırmıştır. Tasavvufun içinden ve

²² Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.), 4/191-193; 246-251; Ebu'l-Meâlî Muhammed b. İshâk Sadreddîn Konevî, *Miftâhu'l-gayb'il-cem'l ve'l-vücûd fi'l-keşfi ve's-şuhûd (Tasavvuf Metafiziği)*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 327-328; 398-404.

²³ Muhammed Bedirhan, "Vahdet-i Vücûd Ekolü", *İslam Düşüncesinde Teoriler - Metafizik*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 1/172-175.

²⁴ Bedirhan, "Vahdet-i Vücûd Ekolü", 1/146-160.

dışından nazariyenin eksikliğine atf yapıldığı gibi zındıklıkla itham da söz konusudur. Sonraki dönemleri de etkileyen İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve İbn Kayyim (öl. 751/1350) İbnü'l-Arabî'yi ittihâdîlik ile hulûl düşüncesinden dolayı tekfir etmişleridir.²⁵ Diğer yandan vahdet-i şuhûd anlayışını temellendiren İmam Rabbânî Ahmed es-Sirhindî (öl. 1034/1624) İbnü'l-Arabî'nin mevcudatın şerri, noksanlığı ve çirkinliği konusuna hâkim olamamasından dolayı mevcudatın hakikatlerini de Hakk'ın ilmi sûreti kabul etmesi yönüyle eleştirmiştir.²⁶ Yaşadığı sevgi dolu sürecin doğal bir neticesi haline gelen vahdet-i vücûd, zikir, tefekkür, murakabe ve sair ibadetlerin sonucunda Allah'ın inayetiyle kalbin cezbeyle varması şeklinde aktarılmaktadır. Kulun ulaştığı bu makamda güzelliğin tahsili ve sevilenin baskınlığı kulu kuşatmaktadır. Mahbûb dışındakilerin gözden kaybolması, kulda O'ndan başka varlık bilgisini gölgelemektedir. Eleştirdiği hususlara rağmen İmam Rabbânî, kulun yaşadığı bu tecrübenin şaibeli bir vehim ya da hayal olmadığını da vurgulamaktadır.²⁷ Nitekim İbnü'l-Arabî de *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye* eserinin vücûd bahsinde benzer tecrübeyle işaret etmiş, hallerin ve makamların sâlik üzerinde farklı tezahürlerde olabileceğini vecd örneği ile belirtilmiştir.²⁸ Vahdet-i vücûd nazariyesinde; Mutlak-izâfî, Zorunlu-mümkün, Varlık-mevcûd, Sermedî-hâdis ayırımında kelimeler ve felsefede zikredilen zorunlu ya da vacib yerine yalnızca Allah'a nispet edilen Mutlak, Hakiki/Gerçek ve Varlık tanımları vardır. Diğer ifade edilen mahlûkata dair isimler arasında ise O'nun yansıması/tecellisi olması hasebiyle izafi ya da mukayyet mevcutlardan bahsedilmektedir. Buradaki disiplinlerarası temel kaygı Allah'ın yarattıklarından beri olduğunu ve Allah'ın yarattıkları ile aynı gerçekliği

²⁵ Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed İbn Kâsım (Medine: Mecmu'u'l Melik Fehed li Tabaati Musahhif Şerif Medineti Nebeviyye, 1416), 2/142-145;160-162;204-222;362-388; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Medâricu's-sâlikîn beyne menâzil iyyâke na'budu ve iyyâke neste'in*, ed. Muhammed Mu'tasıbillah el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1996), 1/244; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye İbn Kayyim, *Medâricu's-sâlikîn beyne menâzil iyyâke na'budu ve iyyâke neste'in*, ed. Muhammed Mu'tasıbillah el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1996), 3/133, 230, 351, 398.

²⁶ Ahmed Fârûkî es-Sirhindî İmam Rabbânî, *Mektubât*, thk. Abdullah Ahmed et-Tahhânî el-Mısri (Kahire: Küllü Neşriyat, t.y.), 1/283-284.

²⁷ İmam Rabbânî, *Mektubât*, 1/435-436.

²⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye*, 4/249-251.

paylaşmayarak sınırlanmadığı hatta kuşattığı üzerine bir bakış açısı sunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Allah vardı ve hiçbir şey yoktu"²⁹ hadisi bu konudaki dayanaklardan biridir.

Ontolojik açıdan da ispatlanmaya çalışılması insanın hiçliğine delalet etmektedir ki sūfîlerin haddi zatında kendilerini benliklerinden soyutlamak için yakıştırdıkları sıfatlardan biri de "hiç"tir. Ne var ki vahdet-i vücûd nazariyesi takipçileri arasında eşyanın ya da hâdisin konumundan ziyade İlahî olana tefekkür gerçekleştirilmektedir. İbnü'l-Arabî'den önce tevhîd için benzer görüşlerin ve tecrübelerin paylaşılması aşkın tecrübenin ortak tezahürü olarak da paylaşılabilir. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd terimini kullanmayışı da bu konuda zikredilen maksat arayışının onun izahatını kapsamlı bir şekilde karşılamadığını belirtmek önemlidir. Çünkü bu terim onun görüşlerini reddeden İbn Teymiyye tarafından zemmetmek ve reddetmek üzere seçilmiştir. Belli oranda isabetli bir terim olan vahdet-i vücûd, İbnü'l-Arabî'nin talebesi ve takipçileri tarafından da benimsenmiş, hatta terim üzerinden teoriler geliştirilerek anlam çerçevesi genişletilmiştir. Bu bağlamda varlık kavramı yerine gerçeklik anlamı da kullanılarak İbnü'l-Arabî'nin düşüncesini yansıtacak alternatif açıklamalar da yapılmıştır.³⁰

Osmanlı Devleti, vahdet-i vücûdu yadırgamayan hatta Molla Fenârî gibi temsilcilerinin de şeyhülislamlık makamında bulunabildiği bir süreçten şeyhülislamların bu görüşü savunanları idam ve sürgün ile tehdit ettikleri bir sürece evrilmiştir. Özellikle Yusufendizâde'nin yaşadığı dönemde vahdet-i vücûdu savunmak tasavvuf müntesibi olmanın nişanesi algılanırken reddetmek ideolojik tasavvuf karşılığının bir parçası şeklinde algılanmıştır. Hatta bazı tasavvuf erbabı açısından da bu nazariye hakkıyla anlaşılmasa dahi tasavvufa müntesiplik unsuru addedilmesinden dolayı destek amaçlı kabul görmüştür. Bu nazariye tasavvuf dışında tartışıldığı gibi tasavvuf geleneği içinde de pek çok tartışmaya konu aralamıştır. "Varlığın birliği" anlamına gelen vahdet-i vücûda, vahdet-i şühûd öne sürülerek eleştirilmiş, hatta vahdet-i şühûda

²⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahîm b. el-Muğîre Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Cemâ'atü mine'l-ulemâ (Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311), 9/124"Kitabü't-Tevhîd" 7418.

³⁰ William C. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, thk. Turan Koç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 198-200.

da vahdet-i kusûd öne sürülerek eleştiri yapılmıştır. Tasavvuf zaviyesi dışında ise vahdet-i vücûd, panteizm/hulûl meselesi üzerinden Allah ile yaratılanların bir olduğu iddiası ile eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu yönüyle vahdet-i vücûd düşüncesi tasavvufun içinden ve dışından eleştiriye tabii tutulan, erbabı olmayandan uzak tutulmaya çalışılan bir konu olarak tarihi süreçte yerini almış diğer taraftan da mahiyeti üzerine pek çok risale kaleme alınmıştır.

Yusufefendizâde, *Vahdet Risâlesi* adını taşıyan bu yazısıyla vakiya tercüman olarak bu konunun zorluğunu ve karmaşıklığını derinlik gerektiren bir mesele olduğunun ön kabulü ile başlamaktadır. Yusufefendizâde, bu konuda hakkıyla bilgi sahibi olmayanların hüküm vermesinin de tehlikeli olduğunu belirtmektedir. O ayrıca tasavvuf ehli arasında olmasına rağmen bu nazariyeyi doğru kavrayamayanların ya da eksik malumat sahibi olanların yanlış sonuçlara ulaşacaklarına dikkat çekmektedir. Bu yanlış vardıkları sonuçlar doğrultusunda; sûfilerin aşırıya kaçtıkları, onların tasavvuf çizgisini Kur'an ve Sünnet dışında aradıkları ve yanlış yorumlamalarından dolayı tekfir kapı araladıklarına hamledenlerin olabileceğini açıklamaktadır.³¹ Sûfiler; görüşlerinde aşırıya kaçanlara, tasavvuftan nemalananlara ve menfaatlerine hizmet ettirenlere karşı içeriden tenkiti ihmal etmemişlerdir. Özellikle böyle kimseleri mustasvife, hamsofu ve cahil sûfiler gibi isimlendirmeler yaparak uyarmışlardır.³² Yusufefendizâde de bu yönüyle vahdet-i vücûdun anlaşılmasının önündeki en büyük engelin cehalet ve eksik malumat olduğunu ifade etmektedir. Konunun anlaşılmasındaki zorluğa dikkat çekerek bu nazariyenin hakkıyla algılanabilmesi için "erbâb-ı tahkik" olunması gerektiği üzerinde durmaktadır. "Muhakkik" olarak da adlandırılan hakikat ehilleri; rızay-ı ilahiye ve Allah'a kurbiyete erişmek için mücadele ve mücâhede eden kimselerdir. Allah'ın seçkin bu kullarına yapmış olduğu lütuflar onların hikmet, marifetullah ve hakikate erişmelerine vesile olmaktadır. Bu yüzden onların eriştiği bilgiler; keşf ve mükâşefe yöntemi ile verilmesinden dolayı tasdik edilmiş öğretiler olarak kabul edilmektedir. Sûfilerin ilim tasniflerinde yer alan ilme'l-yakîn,

³¹ Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64a.

³² Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, thk. Abdulhalîm Mahmûd - Abdalbaki Surûr (Mısır-Bağdad: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs-Mektebetu'l-Müsennâ, 1380), 533-557.

ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn olarak üçlü tasnifle hakka'l-yakîn hakikate erişmenin bir ifadesi olarak yer bulmuştur.³³ Erbâb-ı tahkik aynı zamanda hâl ile elde ettiği ilmi kâl ile ifade edilmemesi gerektiğine inanmış, ancak yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için de önlem amaçlı seyri, taayyünleri ve menzillerini açıklamışlardır. Yine erbabına muttali olması için sembolik dili kullanmaya ihtimam göstermişlerdir.

Yusufefendizâde, Allah'ın varlığının mutlakiyeti hakkında vahdet-i vücûdun hal ile algılanabilen ve aynı zamanda fikri bağlamda da olgun bir fikir olduğunu düşünmektedir. O, vahdet-i vücûd nazariyesinde gerçek ve mutlak olan tek varlığın Allah olduğunu belirtmektedir. Mutlak varlığın gayrisindeki mevcudatı mutlak varlığın yansımaları şeklinde ayna metaforu ile ifade etmektedir. Nasıl ki aynada bulunan suret aslın aksetmesidir, vahdet-i vücûd nazariyesinde de mevcûdât Mutlak varlığın yansımaları mesabesinde ve çeşitli tezahürlerin karşıya aktarılmasıdır. Bu bağlamda "Vücûd-i mutlak-i haqîkî ancak vücûd-i Bârî³⁴ Ta'âlâ olup sâ'ir mevcûdâtın vücûdları mazâhir-i vücûd-i mutlak olup ba'zı mazhar-i cemâl ve ba'zı mazhar-i celâl olup zâtında vücûdları ke'l-'ademdir."³⁵ sözleriyle aktarmıştır. Ona göre mevcudatın bazıları Allah'ın Cemâlinin bazıları ise Celâlinin yansımalarıdır. Nitekim cemâl ile celâl aynasında Allah'ı görmek ifadesi bu durumu belirtmek için kullanılan bir deyimdir. İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbu'l-Celâl ve'l-Cemâl* isimli müstakil eseri olup eserinde o, muhakkiklerin buna önem verdiğini ve buldukları hale göre izah ettiklerini dile getirmektedir. İbnü'l-Arabî burada, Cemâl sıfatının tecellisi olarak ünsiyeti, Celâl sıfatının tecellisi olarak da heybeti değerlendirmeye tabi tutanların keşfini sahîh, hükmünü ise hatalı görmektedir. Celâl'i Allah'ın bilgisinde olup beşerin O'nu bilmesini engelleyen sıfat olarak tanımlamaktadır. Bu yönüyle beşerin Celâl olduğunu iddia ettiği şeyin Celâl'in Cemâl'i olduğunu, çünkü Cemâl'in beşere taalluk eden bir sıfat

³³ Ali b. Osman Cüllâbî Hücûrî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 464.

³⁴ Abdülkerîm Cîlî, Allah'ın el-Berî ismini açıklarken birâet sıfatından geldiğini belirtmektedir ki o da Allah'ın icad ettiği öncesi bulunmayan ve iradesine göre açığa çıkarması anlamlarına gelmektedir. Kutbuddîn Abdülkerîm b. İbrahim Abdülkerîm el-Cîlî, *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye fi's-sıfati'l-Muhammediyye*, thk. Said Abdulfettah (Kahire: Mektebetu Âlemü'l-Fikr, 1997), 93.

³⁵ Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64a.

olduğunu belirtmektedir. Yani Cemâl, Hakk'ın beşere kendini açması iken Celâl tenzih etmesidir. İbnü'l-Arabî bu durumu Kur'an-ı Kerim'le temellendirirken Allah'ın bağışlayıcılığı ile azabının çetin olacağı hakkındaki ayetleri delil getirmektedir. Allah aynı ayette "...günahları bağışlayan, tevbeyi kabul eden, azabı çetin..."³⁶ buyurarak Celâl ve Cemâlini beyan etmekte, İbnü'l-Arabî ise varlığı bu iki hakikat çerçevesinde meydana getirdiğini belirtmektedir.³⁷ Yusufefendizâde yazdığı risaleyi bu denli detaylandırmamaktadır. Muhtemeldir ki o muhataplarını göz önünde bulundurarak genel ve basit bir anlatımın bu konu için daha uygun olduğunu düşünmüştür.

Zorunlu-mümkün ve mutlak-mukayyed varlık ilişkisini ortaya koyabilmek ve derin anlamı somutlaştırarak kolay aktarımını sağlamak için sûfîler sembolizme önem vermişlerdir.³⁸ Yusufefendizâde de konuyu daha iyi izah etmek ve anlaşılabilir kılmak için ayna metaforu kullanarak örneklendirmektedir. "Var" ile "yansıyan"ı Yusufefendizâde "bir şahsı müğtasıbın (64b) muhâzâtına nice bin âyîne vaz' olursa ol şahsın 'aksi her birinde zâhir olub" sözleriyle bir kişinin karşısına binlerce ayna konulduğunda o kişinin binlerce yansıması olacağını belirterek aktarmaktadır. O aynı zamanda "muhâzâtından izâle olundıkda ol 'aksı muzmaihil olmağla muhâzât vaqtinde olan vücudu mu'teber olmadığı gibi mevcûdât dahî 'âsar-i vücûd-i mutlaka olub 'ukûs ve zılâl mesâbesinde

³⁶ el-Mü'min 40/3. İbnü'l Arabî'nin örnek verdiği ayetler için mukayeseli bk. el-Hicr 15/50; el-Vâkıa 56/27-28; el-Vâkıa 56/41-42; el-Kıyâmet 75/24; Âl-i İmrân 3/106; el-Gâşiye 2-4.

³⁷ Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Arabî, *Resâilu Ibn Arabî*, thk. Muhammed Abdulkerim en-Nemrî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 25-26.

³⁸ İbnü'l-Arabî için ayna eserlerinde sıkça başvurulan örneklerdendir. Allah'ı, kelimeyi (hakikati) ve tecellileri idrak edebilme hususunda kullanmaktadır. Ayrıca o; "Tecellî edilen şey, yalnızca kendi sûretini Hakk'ın aynasında görmüştür; yoksa Hakk'ı görmemiştir. Zâten sûretini ancak kendisinde gördüğünü bildiği durumda, Hakk'ı görmesi de mümkün değildir. Bu durumda Hak, gören kişi için bir ayna gibidir. Kişi, sûreti aynada görünce, sûretleri veya kendi sûretini ancak onda gördüğünü bildiği halde, aynayı göremez. Allah, bu ayna örneğini zât tecellîsi için bir misâl olarak ortaya koymuştur. Böylece *tecellî edilen*, Hakk'ı görmediğini bilir. Görme ve tecellîye, bundan daha yakın ve benzer bir örnek yoktur." sözleriyle açıklık getirmektedir. Konuyla ilgili diğer çalışmalar için bkz. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa, 2022), 50; Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 109-111; Ahmet Ögke, "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/23 (2009), 80-85; Osman Nuri Karadayı, "Alvarlı Hâce Muhammed Lutfî Efendi'nin Şiirlerinde Ayna Sembolizmi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 308-310.

olmağla vücûdları mu'teber olmayub"³⁹ sözleriyle de o kişinin ayrılmasıyla beraber tüm yansıtan aynalardaki o kişilerin kaybolacağını belirtmektedir. Buradan hareketle Allah'ın varlığının evrendeki her şeye aksettğini ve O'na aidiyetini belirtmektedir. Allah; tek hakiki mutlak varlıktır. Aynı zamanda sair mevcudatın aynada yansması gibi varlığı Allah'ın mutlakiyetinin tezahürleri addetmekte ve diğer varlıkların ise aynadaki yansımalar misali sadedinde kendi başlarına bir var olamayacaklarını aktarmaktadır.⁴⁰

Yusufefendizâde, Vahdet-i vücûdu açıklarken Şeyh Niyâzî-i Mısırî'nin sözünü referans alarak: "*Her neye baksa gözün, bil sırr-ı Sübhân andadır.*"⁴¹ dizesine yer vermektedir. Bu ifadeyle Allah'ın kendi varlığını her şeye yansıttığını belirterek varlıkta gizli bir tecelli ve tezahür olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu tezahür için görececek gözün basiret ile nurlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Beytin devamında Niyâzî-i Mısırî, Sübhân kavramını kullanarak Allah'ı tüm noksanlıktan tenzih ettiğini yani yaratılanlardan ayırt edilmesi gerektiğine de telmih yapmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'den mülhem ise "*Doğru da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın vechi oradadır. Şüphesiz Allah sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.*"⁴² ayeti bu durumu aydınlatmaktadır.

Yusufefendizâde, dokuz beyitlik şiirinin ilk mısrasıyla maksadını açıklamakta ve devamına yer vermemektedir. Devamında bu konuyu destekleyecek anlatıma sahip beyitlerde Niyâzî-i Mısırî, insan kulağının duyduğu her ne varsa Kur'an'ın özünün (mağz) bulunduğu ve bu İlahi vahyin sadece kitapla sınırlı olmadığını belirtmektedir. Kâinatın bir nevi ilahi bir kitabın tecellisi olduğunu Kur'an'ın özünü anlayan bir kişinin duyduklarında İlahiye ait izler takip ettiğini "*Her ne işitse kulağın mağz-ı Kur'ân andadır.*"⁴³ dizesiyle serdetmektedir. Niyâzî-i Mısırî, varlıkların

³⁹ Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64b.

⁴⁰ Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64b.

⁴¹ Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64b; Niyazi-i Mısri, Mehmed b. Soğacıyade Ali Çelebi el-Malati, *Divan* (Nadir Eserler, OE_Yz_001018), 12a.

⁴² el-Bakara 2/115.

⁴³ İhramcızâde İsmail Hakkı Altundaş yorumunda "*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız...*" (el-İsrâ 17/44) Ayetine yer vererek açıklamaktadır. Detaylı bilgi için

varlıklara hangi nazar ile bakarsa potansiyelinin el verdiği ölçüde o şekilde görebileceğine işaret etmektedir. Vahdet-i vücûd ile de ilişkilendirilecek beyitlerinin devamında o:

*Her şeye mahlûk gözüyle baksan ol mahlûk olur,
Hağ gözüyle bak ki bî-şek nûr-i Yezdân andadır.*⁴⁴

Varlıklara mahlûk nazariyesinden bakılmasının sadece maddi karşılığının olabileceğini ve haliyle maddi varlıklar olarak kendilerini göstereceğini belirten Niyâzî-i Mısrî, Hakk nazarıyla bakılabilirse her varlıkta Allah'ın nurunun tecellisine mazhar olunabileceğine işaret etmektedir. Burada bakış açısının maddeden ilahiye değişmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim Yusufefendizâde de risalesinde de bu tecrübeyi yorumlamıştır. Ona göre gerçekte varlıkları bu halde anlamak, hakikat bilgisine ulaşmayı gerektirmektedir. Bir kişinin hakikatte varlığı bu şekilde idrak edebilmesi için ise bahse konu olan hale ulaşması gerektiğini bildirmektedir. Eğer bir kimse hakikatte varlığı bu haliyle idrak edebilmeye başlamışsa o kişinin bu idrakinde şüphe

bkz. Hacı İsmail Hakkı Altuntaş İhramcızâde, *Niyâzî-i Mısrî Divan-ı İlâhiyyat ve Açıklaması* (Gözde Matbaacılık, ts.), 1/511-512.

⁴⁴ Niyâzî Mısrî'nin metinde geçen beyitlerinin tamamı:

*Her neye baksa gözüñ, bil sırr-ı Sübhân andadır,
Her ne işitse kulağñ, mağz-ı Kurân andadır.
Her şeye mahlûk gözüyle baksan, ol mahlûk olur,
Hağ gözüyle bak ki bî-şek nûr-i Yezdân andadır.
Kesret-i emvâca bakma, cümle bir deryâdürür,
Her ne mevcî kim görürsün, baħr-i unmmân andadır.
Vaħdeti kesrette bulmağ, kesreti vaħdette hem
Bir ilmdir ol ki kamu ilm-ü irfân andadır.
İbret ile şeş cihetten görünen eşyâya bak,
Cümle bir âyinedir kim, vech-i Raħmân andadır.
Söyleyen ol, söylenen ol, gören ol, görünen ol,
Her ne var âlâ ve esfel, bil ki cânân andadır.
Mazhar-ı taamu velî, Âdem yüzüdüür şüphesiz,
Künhü zâti hem şifâti, cümle yeksân andadır.
Haşr u neşr ile sırât u düzah u mâlik azâb,
Hem daħî rıdvân u cennet, hür u ğilmân andadır.
Görünen şarınma Niyâzî'nin hemen sen mülkünü,
Günlü bir virânedir, genc-i pinhân andadır.* Niyazi-i Mısrî, Mehmed b. Soğacızade Ali Çelebi el-Malati, *Divan* (Nadir Eserler, OE_Yz_001018), 12a-12b.

barındırmayacağını beyan ederek “Allah en doğrusunu bilir.” sözüyle sonlandırmaktadır.⁴⁵

Sonuç

Yusufefendizâde Abdullah Hilmi Efendi, Osmanlı Devleti’nin siyasi ve içtimai meselelerle dolu bir dönemine tanıklık etmiş bir alimdir. Onun hayatı ve eserleri topluma rehberlik etmiş ve dönemin tartışmalarına yanıt oluşturmuştur. Dönemin karakteristik özelliğini yansıtan medrese-tekke ve zâhir-bâtın ayırımında cemedici yaklaşımıyla ilmi ve tasavvufî bakış açılarının dengelenmesine katkı sağlamıştır. Yusufefendizâde’nin külliyata haiz olmasına rağmen tasavvuf hakkında yalnızca kısa bir risalesi olması tasavvuf eksenine uzak olduğu anlamına gelmemektedir. Onun tasavvufa yaklaşımı, yapmış olduğu seyrü sülûk ve icâzeti ile bilinmektedir. Niyâzî-i Mısırî gibi sürgün edilen mutasavvıfa yönelik desteği ve vahdet-i vücûd ile ilgili görüşlerini referans alması, tasavvufa olan yakınlığını ve bu bağlamdaki duruşunu açıkça göstermektedir.

Yusufefendizâde’nin *Vahdet meselesi* risalesi Osmanlıca kaleme alınmış tek nüshası bulunan bir risaledir. Bu yönüyle onun tasavvufa yaklaşımında da önemli yere sahiptir. Risale; vahdet-i vücûd anlayışını, kimlerin anlayabileceğini, yorumu ve şerhini, metaforik örneğini ve Niyâzî-i Mısırî’ye referansını ihtiva etmektedir. Ona göre vahdet-i vücûdun yanlış anlaşılması bilinmemesi ya da yarım algılanmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden o, muhakkiklere ve manevi olgunlaşmaya önem vermiş, metafizik alanı kullanarak yapılan bir spekülasyon olmadığını, bu nazariyenin esasında tevhide ait derin izler taşıyan bir nazariye olduğuna işaret etmiştir. Yusufefendizâde konunun hassasiyetine binaen tüm varlıkların mutlak varlık olan Allah’ın tecelli ve gölgesi olması yönüyle ilişkilendirmiş ve aynı zamanda Allah’ın yarattıklarından ve eksiklikten beri olduğunu vurgulamıştır.

Kaynakça

Abdulkerîm el-Cîlî, Kutbuddîn Abdulkerîm b. İbrahim. *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye fi's-sıfatı'l-Muhammediyye*. thk. Said Abdulfettah. Kahire: Mektebetu Âlemü'l-Fikr, 1997.

⁴⁵ Yusufefendizâde, *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* (Ali Emiri Şeriyeye koleksiyonu, 01104/7), 64b.

- Ankaravî, İsmail Rusuhi. *Mecmûatu'l-letâif ve ma'mûretu'l-maârif*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.
- Aşkar, Mustafa. *Niyâzî-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 1998.
- Baz, İbrahim. *Kadızedeliler Sivasiler Tartışması*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Bedirhan, Muhammed. "Vahdet-i Vücûd Ekolü". *İslam Düşüncesinde Teoriler - Metafizik*. ed. Ömer Türker. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahim b. el-Muğîre. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Cemâ'atü mine'l-ulemâ. 9 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. thk. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Chittick, William C. *Varolmanın Boyutları*. thk. Turan Koç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Edis, Mustafa Salih. "Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087-1676)'nın Tasavvuf Ehline Yaklaşımı". *Külliyat: Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 11 (2020), 91-106.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler Ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1/19 (Haziran 2019), 67-81.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1983.
- Hammer, Joseph von. *Osmanlı Devleti Tarihi (1066-1086) (1656-1676)*. çev. Mehmet Ata. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Hücvârî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Hüseyin Vassâf, Osmânzâde. *Sefîne-i Evliyâ*. haz. Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz. 5 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn el-Cevziyye. *Medâricu's-sâlikîn beyne menâzil İyyâke na'budu ve İyyâke neste'în*. ed. Muhammed Mu'tasimbillah el-Bağdâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1996.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed İbn Kâsım. 35 Cilt. Medine:

- Mecmu'ü'l Melik Fehed li Tabaati Musahhif Şerif Medineti Nebeviyye, 1416.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Alfa, 4. Basım, 2022.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemsüddîn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Resâilu İbn Arabî*. thk. Muhammed Abdulkerîm en-Nemrî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- İhramcızâde, Hacı İsmail Hakkı Altuntaş. *Niyâzî-i Mısrî Divan-ı İlâhiyyat ve Açıklaması*. 3 Cilt. Gözde Matbaacılık, ts.
- İmam Rabbânî, Ahmed Fârukî es-Sirhindî. *Mektubât*. thk. Abdullah Ahmed et-Tahhânî el-Mısrî. 2 Cilt. Kahire: Küllü Neşriyat, t.y.
- Karadayı, Osman Nuri. "Alvarlı Hâce Muhammed Lutfî Efendi'nin Şiirlerinde Ayna Sembolizmi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 306-329.
- Mehmed Nazmî Efendi. *Hediyetü'l-İhvân (Osmanlılarda Tasavvufî Hayat-Halvetilik Örneği)*. thk. Osman Türer. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Müstakimzâde, Süleyman Saadeddin Efendi. *Tuhfe-i hattâtîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Naîmâ Mustafa Efendi. *Naîmâ Târîhi*. çev. Zuhuri Danışman. I-VI Cilt. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.
- Niyazi-i Mısrî, Mehmed b. Soğacızade Ali Çelebi el-Malati. *Divan*. İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, OE_Yz_001018.
- Ögke, Ahmet. "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/23 (2009), 75-89.
- Sadreddîn Konevî, Ebu'l-Meâlî Muhammed b. İshâk. *Miftâhu'l-gayb'il-cem'l ve'l-vücûd fi'l-keşfi ve's-şuhûd (Tasavvuf Metafiziği)*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Sturdza, Mihail Dimitri. *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*. Paris, 1983.

- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc et-. *el-Luma'*. thk. Abdulhalîm Mahmûd - Abdulbaki Surûr. Mısır-Bağdad: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs-Mektebetu'l-Müsennâ, 1380.
- Türer, Osman. *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Uluç, Tahir. *İbn Arabî'de Sembolizm*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Basım, ts.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.
- Yasar, Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn. *Amasya Tarihi*. ed. Songül Keçeci Kurt vd. haz. Eyüp Baş, Fatih Koca, Turan Açıık, İbrahim Serbestoğlu, Safi Arpaguş, Ahmet Hakkı Turabi. 12 Cilt. Amasya: Amasya Belediye Kültür Yayınları, 2022.
- Yetik, Erhan. *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İşaret, 1992.
- Yusufefendizâde, Abdullah Hilmi. *Risâle fî ecvibeti'l-mesâil mimmâ yetealleku bi vücûhi'l-Kur'ân*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Blm, 68/4.
- Yusufefendizâde, Abdullah Hilmi. *Vahdet-i Vücûd Risâlesi*. Milli Kütüphane, Ali Emiri Şeriyye koleksiyonu, 01104/7.